

Prof. Dr.

KEMAL H. KARPAT

OSMANLI'DAN GÜNÜMÜZE

ORTADOĞU'DA
MİLLET, MİLLİYET,
MİLLİYETÇİLİK

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	7
GİRİŞ: MİLLET, MİLLİYETÇİLİK KAVRAMLARININ TARİHİ GELİŞİMİ	11
ORTADOĞU ARAŞTIRMALARINDA SOSYAL BİLİMLER İLE TARİHİN KULLANILMASI	53
A.B.D.'DE ARAP VE TÜRK ARAŞTIRMALARI: İŞBİRLİĞİ OLANAKLARI	73
ORTADOĞU'DA OSMANLI ETNİK VE DİNSEL MİRASI.....	89
ORTADOĞU'DA TOPLUMSAL KATMANLAŞMAYA DAİR BAZI TARİHSEL VE METODOLOJİK DÜŞÜNCELER	115
MİLLET VE MİLLÎ KİMLİK: OSMANLI SONRASI DÖNEMDE MİLLET VE DEVLET ARASINDAKİ UYUMSUZLUĞUN KÖKENLERİ	139
OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN SON DÖNEMLERİNDE MİLLET VE MİLLİYETÇİLİK.....	183
ZİYA GÖKALP'İN KORPORATİFÇİLİK, MİLLET- MİLLİYETÇİLİK VE ÇAĞDAŞ MEDENİYET KAVRAMLARI ÜZERİNE BAZI DÜŞÜNCELERİ	199

MESA VE ORTADOĞU'DA MİLLET VE MİLLİYET ÜZERİNE DÜŞÜNCELER.....	211
ORTADOĞU DEVRİMLERİNİN DEĞİŞEN DOĞASI	229
ARAP-TÜRK İLİŞKİLERİ	243
TÜRKİYE'NİN ARAP DÜNYASI VE İSRAİL İLE İLİŞKİLERİ.....	261
KIBRIS ÜZERİNDE SAVAŞ: ENOSİS TRAJEDİSİ.....	293
İNDEKS	317

GİRİŞ: MİLLET, MİLLİYETÇİLİK KAVRAMLARININ TARİHÎ GELİŞİMİ

1. Konunun Ana Çizelgesi

Milliyetçilik bugün Türkiye’de çoğu kez “ulusçuluk” ismiyle anılmaktadır. Moğolca ulus kelimesinden türeyen ulusçuluk kelimesi, belirli bir topluluğu ve bilhassa bu topluluğun yaşadığı alanı karşılamaktadır. Uzun zamandır kullanılmayan bu terim Cumhuriyet döneminde tekrar canlanmıştır. Buna karşılık millet terimi çok eski olduğu kadar siyasi bir topluluğun kimliğini ve o kimliğin dayandığı manevi esasları ifade ettiği için gerçeğe çok daha yakındır. Biz ulus teriminin Türkiye’nin toplumsal kimliğini gereği gibi tanımlamadığını göz önünde bulundurarak millet ve milliyetçilik terimlerini kullanmayı tercih ediyoruz.

Toplumumuzda millet teriminin, ileride daha ayrıntılarıyla anlatacağımız gibi, çok eski ve derin bir tarihi, kültürel ve toplumsal kökenleri ve özel anlamları vardır. Fakat bugün millet ve milliyetçilik anlayışı 18 ve bilhassa 19. yüzyılda Avrupa’da ortaya çıkan modellerine uygundur. Modern Fransız milleti kimliği, merkezî devlet gücü ile tarif edilmiş ve topluma eğitim yolu ile kabul ettirilmiştir. Böylece eskiden toplum içinde mevcut birçok dil, tarih, gelenek, ortak kültür gibi somut unsur, milliyetçilik propagandası ile yüceleştirilip güncelleştirilerek milleti oluşturan kimseleri birbirine bağlayan bağlar haline sokulmuş ve bir nevî ilahileştiri-

rilmiştir. Hatta milliyetçilik adeta dinin yerini almıştır. Millet, bir insan topluluğu çeşididir. Aile, aşiret, kavim gibi toplulukların üstünde oluşan ve siyasi yönü ağır basan bir topluluktur. Eski toplumlarda, devletin teşkilatlı gücünü kullanarak milliyetçiliği bilinçli bir ideoloji şekline sokup toplumun ortak bağı haline getirdiği görülmemektedir. Farklı aşiretleri, kavimleri, milliyetçiliğin ortaya çıkmasından evvel imparatorluklar bir arada tutmuştur. İmparatorluklar bazen dinle ortak hareket ederek, otoritelerini din kurumlarıyla paylaşarak ve dil serbestliği tanıyarak çok kültürlü toplulukları bir arada tutmayı başarmışlardır. Günümüzde millet anlayışı her toplumun geçmişine, sosyalizasyon kurallarına, yer, zaman, kültür ve din farklarına göre algılanmaktadır. Müslümanların “millet” ve Hıristiyanların “nation” terimleri, görünüşte aynı siyasi toplumu tanıttıklarını iddia etmelerine rağmen, bu terimlerin içeriği farklıdır, çünkü Doğu’da toplumsal kimlik yüzyıllardan beri dini toplulaştırarak derin şekilde içselleştirmiş, kimliğin ayrılmaz bir parçası yapmıştır. Din yalnız ahiret hazırlığını değil, yaşayan çağdaş toplumu da etkilemiştir. Batı kimliğini de yakından etkisi altına alsa da orada kavim, etnik-kimlik daha ağır basmıştır. Örneğin Alman prensleri ve kralları dinin, yani Hıristiyanlığın hizmetine girmiş ve onu savunmuşlarsa da etnik kimlikleri her zaman üstün gelmiştir.

Millet (veya kavim) kavramı daha İslamiyet’ten evvel Tevrat ve İncil’de mevcut olduğu gibi Kuran’da da 15 kez anılmıştır. Millet terimi dinî kimliğe ağırlık vermesine karşın, kavim daha fazla toplumsal ve etnik kimliği vurgular. Osmanlı kendi koşullarına göre bir “millet” anlamı yaratmıştır ki bu konuyu kitaptaki makaleler açıklamıştır. Osmanlı, 19. yüzyılda bu geleneksel millet terimini kendi tarihî içeriğini bir yana bırakarak, onun yerine Batı’dan gelen ve daha fazla toplumun dilini, tarihini, kültürünü esas alan bir *millet* tanımı kabul etme yolunu seçmiştir. Diğer bir deyişle milleti “nation” yapmak istemiştir. Son dönem Osmanlı yönetimi ve geçen yüzyıl yarısında mevcut Cumhuriyet idareleri, millet kavramının yalnız somut yönlerini (dil, soy, belirli amaçlı

tarih, laiklik, gelenek, vs.) ön plana çıkararak Batı tipinde bir millet oluşturmak istemiştir. Gerçi ekonomik, sosyal, idari değişimler millet kimliğinin layık yönünü güçlendirmiş ve bunu oluşturan topluluğun eski kimliğine yeni boyutlar katmıştır. Ama yine de “millet” terimi yeni boyutlarla genişlemiş olmasına rağmen eski içeriğinin önemli kısmını muhafaza etmiştir.

Türkiye Cumhuriyeti, bilhassa 1912-30'dan sonra, son Osmanlı döneminde kendi kültür, tarih ve dinine uygun bir şekilde oluşan modern millet anlayışından farklı bir “Türk” milleti yaratmak yoluna gitmiştir. Gerçekten tarih kongreleri, Halkevleri ve buna benzer birçok girişim, maddi somut yanları ağır basan yeni bir Türk milleti yaratmayı amaçlıyordu. Osmanlı ve Türkiye’de değişimin ana amacı toplumun kimliğini yok etmekten ziyade modernleşmeyi (Çağdaşlaşma) sağlamak idi. Nihayetinde modernleşmenin, toplum yapısını değiştirerek ve refah getirerek değil, toplumun düşünce ve davranışını değiştirmekle elde edileceğine karar verilmişti. Kısacası modernleşme bir kültür değişmesine bağlanınca kültürün oluşturduğu üst yapının değişmeye zorlanacağı aşikardı. Kültür değişimleri bazı elitler tarafından kolayca benimsenmiştir. Buna karşılık alt yapı diyeceğimiz halk, kültürel modernleşmeyi kendi geleneksel değerlerine, yaşayışına ve tarihî anılarına yönelmiş sayıp bunları korumak için seferber olarak direnmiş, fakat aynı zamanda değişmeyi yani modernleşmeyi kendi ölçüleri ve değerleriyle bağdaştırarak kabul etmiştir. Türkiye’de bu iki farklı modernleşme anlayışı millet konusunda ortaya çıkmıştır. Siyasi karar gücünü elinde tutan elitler, toplumu değiştirmek ve çağına uydurmak için kendi geleneksel millet anlayışını “yenilemek” istiyor; fakat halk ve onun adına konuşanlar yüzyıllardan beri benimsedikleri kimliği, kültürü, yani geleneksel millet anlayışını koruyarak bunu çağdaş koşullarla bağdaştırma yollarını arıyordu.¹ Sorunun ana kökeni, “millet” kavramının din içeriği hakkında elitlerin ve halkın farklı düşüncelere sahip olmasından kaynaklanmaktadır. Osmanlı’da hakim olan “millet” kimliğinin temelini din oluşturmakta idi. Osmanlı idaresi, Ortodoks milletine din, kültür, dil ve aile hukuku alanlarında geniş otonomi vermekle bu

gruba giren tüm Hıristiyanlara (Sırlar, Bulgarlar, Vahlar, Rumlar vs.) din yolu ile kendi kimliklerini korumak, güçlendirmek imkânını vermiştir. Patrikhaneler, bu kültürel otonomi sayesinde hem Osmanlı idaresi ile işbirliği yapmış, hem de halklarının dinlerini ve dinî kimliklerini güçlendirmelerini sağlayabilmişlerdir. 18 ve 19. yüzyıllarda Ortodoks Hıristiyanlar etnik millet özelliklerini Osmanlı'nın sayesinde koruyabildikleri için, onların elitleri Batı'nın "nation" anlamına uygun olarak "modern" millet bilincini elde etmeye gayret etmişlerdir. Hıristiyanların kendi orta sınıflarını yaratmaları, Patrikhane'nin Helen kimliğini ön plana çıkararak Bulgarları, Sırları ve diğer etnik grupları Helenleştirme yolunu tutması, yani Helenist bir milliyetçiliğe yönelmesi, Rum olmayan Hıristiyan elitleri tarafından tepki ile karşılanmış ve sonunda bu hem Ortodoksluk birliğini bozmuş, hem de Osmanlı'dan kopmalarına yol açmıştır. Aynı şekilde Yahudiler, Siyonizm yolu ile kökü dinde olan bir toplumu yeni bir millet olarak ortaya çıkararak kendi devletlerini, yani İsrail'i kurmuşlardır.² Osmanlı Müslümanları da (Rumeli ve Anadolu) yeni tipte bir millet haline dönüşerek çağına uyma yollarını aramışlardır (Bu konuyu birçok yazıda ve bilhassa *İslam'ın Siyasallaşması* kitabında ele aldık). Bizim ana görüşümüz aşağıdadır. Osmanlı'nın son döneminde bir Müslüman Osmanlı millet (Osmanlı Devleti çerçevesi içinde) meydana gelmiş ve zamanla bu millet kendi değişme çerçevesi içinde ve kendi kurallarına uygun olarak "Türkleşme" yolunu tutmuştur. Normal sayacağımız bu modern millet olma vetire'si (process) devlet müdahalesiyle olağan yolundan saptırılmıştır.

Şimdi saptırmaların önemli saydığımız kısmına değineceğiz:

A. Türklerin Anadolu'ya ve Rumeli'ye gelişleri ve burada bir medeniyet kurmaları bir yana bırakılarak onların Orta Asya kökenleri ön plana çıkarılmıştır. Aslında Selçuk ve Osmanlı kendi kültürlerine ve dillerine bağlı kalarak Doğu Roma İmparatorluğu'nun mirasçıları ve bir bakıma devamıdır. Böylece bu mirası Türkler hem Batı'ya (Niğbolu, Varna Haçlı seferleri), hem Doğu'ya (Timur, Safaviler) karşı korumuştur.

B. Osmanlı son dönemlerindeki, bilhassa 19. yüzyıldaki yeni ekonomik, sosyal ve kültürel güçler, geleneksel toplum yapısını köklü değişikliklere uğratmış ve yeni bir orta sınıfı ortaya çıkarmıştır. Böylece eski kalıplar ve isimler altında oluşan bu yeni toplum, eski geleneksel kimlik ve kültürünü modern koşullar ile bağdaştırmak istemiştir. Yeni koşulların yarattığı bu Müslüman topluluk siyasi hak talebinde bulununca (1876 Mebusan Meclisi) karşısında merkezî devlet güçleri dikilmiş ve kendi elitlerini yetiştirerek modernizm adına topluma hakim olma ve sonunda kendi görüşüne göre onu millet haline dönüştürme yolunu aramıştır.

C. Yukarıdaki anlamda modernleşme; geleneksel değerleri, kültürü ve bu kültüre temel olan dini bir yana bırakarak, yani milletin manevi yönünü hesaba katmadan onu yalnız somut, maddi, kavimsel yönler üzerine inşa etmek istemiştir. Böyle bir millet anlayışını gerçekleştirmek için laiklik, eski “dünyevilik” anlamını kaybederek pozitivist bir ideoloji haline gelmiş ve devlet bunu milliyetçilikle birleştirerek desteklemiştir.

D. Pozitivist bir millet anlayışına karşı çıkan dinciler de klasik geleneksel millet anlayışının toplumsal maddi yönlerini bir yana bırakmışlar ve “millet”i tamamiyle din üzerine inşa etmek istemişlerdir. Ayrıca sembolik anlam taşıyan evrensel *ümme* kavramını uluslararası siyasi bir cemaat haline sokarak bunu gerçekleştirmeye yollarını aramışlardır (II. Abdülhamid savunma amacıyla Müslümanların ortak hareket etmesini istemişse de hiçbir zaman Müslümanları tek bir ülkede birleştirmek amacını gütmemiştir).

E. Aşırı pozitivist milliyetçilerle aşırı dincilerin millet konusunda nasıl yanlış yollardan gittiklerini anlamak için klasik İslam bilginlerinin millet ve toplum kavramlarını incelemek gerek.

2. Geleneksel “millet” Anlamları: Tarihi kökenler

İlahi dinler vaaz edildikleri andan itibaren Allah’ın emrini yerine getirdiklerini ilan ederek, aynı inancı paylaşanların topluluklarını millet veya cemaat olarak görmüşlerdir. Kendi taraftarı dışında

kalanlara ise çeşitli isimler vererek başkalamışlar, yani dışlamışlardır. Yahudiler kendilerini üstün özelliklere sahip, Allah tarafından seçilmiş bir millet olarak görmüşler ve onun dışında kalanlara “gentiles” veya biraz aşağılayıcı “goy” ismini vermiştir.

İslamiyet’te millet ve toplum kimlikleri çok tartışılmıştır. *Milel* terimi, *millet ve Nihal*’den oluşup ikisini de bir arada ifade eder. Millet terimini sadece tebliğ eden peygambere nispetle “din” anlamında kullananlar çoktur. Aslında din, şahsi itikat manasını taşır, millet ise dinin toplumsal ve kurumsal boyutunu tanımlar. *Nihal* açıkça dinî zümreyi ve toplumu bir arada tanıtmakla birlikte, İslam’dan farklı dinleri, mezhepleri de inceler. İslam, “Millet” ve “toplum” farklarını gözeterek bu terimleri Müslüman olmayanlara da uygular. Diğer bir deyişle; Rum milleti, Yahudi milleti, Fransız vs. gibi Müslüman olmayan toplulukların da millet olabileceğini kabul eder. Bunun yanı sıra, *fitrat* (doğuş) özelliklerine sahip kimselerin de bir millet olabileceğini hadislerde beyan eder. Böylece İslam, Kuran’ı kabul edenlerin inanç açısından tek bir millet olduğunu belirtmekle beraber İslam’ın dışında kalanların da ayrı birer millet olabileceğini kabul eder. *Milel ve Nihal* konularını Bağdadi (ö. 1037/9), İbn Hazm ve bilhassa Şehiristanî (ö. 1153) *El Milel ve’n Nihal* eserinde incelemişlerdir. Bu yazarlara göre millet, din ve toplum (cemiyet) olarak aynı varlığın iki ayrı görüntüsüdür. Bazı İslam düşünürleri, Gazzali ve Şehiristanî önde gelmek üzere, dinî esastan hareketle adil ve birleştirici bir esas üzerine kurulan karşılıklı yardımlaşma ve ortak davranışa dayanan toplumların millet olabileceğini ileri sürerler. Bu düşünürler milletin dinî özelliklerini daha fazla vurgulamalarına karşılık, Farazi gibi filozoflar milletin toplumsal yönlerini ön plana çıkarmışlardır. Onlar toplumun temel bağlara yani dinine bağlı olmasını, fazilet ve ahlaki geliştirmek ve muhafaza etmek amacıyla savunurlar. Toplum yöneticilerinin koşulların değişmesi nedeniyle verdikleri devlet kararlarına hürmet edilmesi gerektiğini savunan bu düşünceler, idarecilerin halkın temel manevi bağlarına saygı göstermeleri gerektiğini söylerler. Başka bir deyişle, İslam düşünürleri devletin zaruri olduğu ve

toplumun güvenini, refah ve adaletini sağlamak için sorunların gerektirdiği kararları alabileceğini kabul ederler. Bu görüşleri savunular arasında İbn Taymiya'yı ve düzenin (ahkâmın) sosyal-siyasi gerçeklerle bağdaşması gerektiğini yazan Cevdet Paşa'yı belirtmek gerekir. Özet olarak şunları söylemek mümkündür: Klasik İslam düşünürleri millet ve toplum terimlerinin bir bütünü iki farklı yönlerini -manevi ve maddi yönlerini- ifade ettiğini ve siyasi iktidarın toplumu savunmak, güçlendirmek ve devam ettirmek için kararlar alabileceğini kabul etmişlerdir. Kısacası klasik İslam, toplumsal değişimin kaçınılmazlığını ve siyasi idarenin toplumun manevi kimliğini koruyarak ona göre hareket etmesini kabul etmiştir. Maverdi (ö. 1058) gibi bazı İslam alimleri, dini koruyacaksa zalim bir hükümdara dahi itaat etmeyi önermişlerse de bu görüş az kabul görmüştür (Maverdi'nin *al Ahkâmü's Sultaniye'sini* okumak bu konuların daha iyi anlaşılmasına yardımcı olabilir). Belki o zaman Rousseau, Locke gibi Batılı düşünürler daha dengeli ele alınabilir. Bu konuları anımsamamızın amacı eski toplumu aynen canlandırmak ve onun görüşlerini tekrar yürürlüğe koymak değildir. Amaç sadece eski ile yeni arasında bağ kurmaktır.

3. Batı'nın Din, Millet ve Milliyetçilik Anlayışı

Batı Avrupa Hıristiyanlıktan evvel birçok kavim ve aşiretlerden (Germen, Anglo Sakson) oluşan bir topluluk manzarası arz etmekte idi. Roma İmparatorluğu daha milattan 200 sene evvel Batı Avrupa kavimlerinin kimliği belli merkezî siyasi bir idarenin hakimiyeti altına girmelerini ve ortak bazı davranışlara, görüşlere ve kimliklere sahip olmalarını sağlamıştır. Latin milletler -Fransız, İspanyol vs. farklı kavimler- Roma'nın Latin dili sayesinde böyle oluşmuşlardır. Roma vatandaşlığı yalnız merkeze has bir unvan olduğu için yüzlerce kavim bunun dışında ikinci sınıf tebaa olarak yaşamıştır. Kavim, yani etnik kimlik, Batı Avrupa'da önceliğe sahip olmuştur. Milattan 200 yıl kadar evvel Balkanlar'a yayılmaya başlayan Roma, nihayet Anadolu, Mısır ve Suriye'ye de hakim olmuştur. Hıristiyanlık, Roma devleti bünyesi içinde bir Yahudi

tarikatu olarak doğmuş, İsa'nın ölümünden 25 yıl kadar sonra Antakya'da İsa'nın dinini kabul edenler (Krist-Kristos) ismini esas alarak kendilerine Hıristiyan ismini vermişlerdir (Peygamberi esas tutan bazı Batılılar İslam'a da "Muhammedanism" ismini verirler). Batı'da "nation" (etnik millet) terimi daha Romalılar zamanında kullanılmaya başlanmış ve etnik topluluğa, kimliğe, daha evvel de belirttiğimiz gibi, öncelik tanınmıştır.

Hıristiyanlık Roma devletinin hukuk çerçevesinde gelişmiş, fakat kısa zaman içinde devletle mücadele etmek zorunda kalmıştır, çünkü Allah'ın emrini ve gücünü imparatorlardan üstün görmüştür. Hıristiyanlık güçlenerek zamanla hakim duruma geçmiş ve İsa'nın havarileri, Peter ve Paul sayesinde Roma şehri Hıristiyanlığın ana merkezi haline gelmiştir. Din, millet, devlet anlayışları Doğu Roma'da yani Bizans olarak tanınan bölgede farklı gelişmiştir.

İstanbul'un 324 yılında Yeni Roma olarak ilan edilmesiyle Roma şehri önemini kaybetmiştir. 4-5. yüzyılda Alman kökenli Got, Vizigot, Vandal gibi kavimlerin hücumuna uğrayan Roma İmparatorluğu geniş çapta dağılmış, fakat onun işgaline uğrayan bazı ülkeler -Fransa'nın Gaullari, İspanya'nın Vizigotları- efendilerinin Latince dillerini alarak milliyetlerinin yeni temeli yapmışlardır. Her ne kadar Roma merkezli Papalık dinî etkisini geliştirerek Batı Avrupa'da yaşayan birçok kavmi ortak din esasına dayanarak kültürel alanda birleştirmişse de kavimsel kimliği yok edememiştir. Haçlı seferleri ortak dine sahip Hıristiyan bir hareket olarak görünse de aslında Franklar, Katalonlar gibi kavim bilincine sahip ordulardan oluşmakta idiler. Birçok kavim-milletten oluşan Avrupa, Roma Kilisesi'nin idaresinde gelişen din esasına dayanan bir birlik kurmuşsa da bu uzun ömürlü olmamıştır. Dinî birlik daha 6. yüzyılda kavim-millet kimlikleri güçlü olan birçok prensliğin direnişi ile parçalanmıştır. Ama aynı zamanda tüm toplumların ortak bağı olan din yani Hıristiyanlığı temsil eden bir kurum olarak Papalık ayakta kalmış ve dinî otorite ile siyasi otoritenin birleşimiyle 800 yılında Roma Mukaddes İmparatorluğu, Şarlman'ın idaresinde bütün Batı Avrupa'ya hakim olmuştur.³ Fakat bu imparatorluk kısa

zaman içinde dağılınca prensliklerle Papalık arasında gerginlik devam etmiştir. Bazen din kurumunun, bazen prensliklerin üstün geldiği mücadele yüzyıllar boyunca devam etmişse de 12. yüzyıldan sonra laik idareyi ve halkı temsil ettiklerini (*vox populi vox dei* –Halkın sesi Allah'ın sesi sloganı, daha sonra *vox rei – rex--vox populi*—Kralın sesi halkın sesi şekline dönüştürülmüş) iddia eden ve belirli etnik gruplar adına konuşan prensler ve krallar üstün gelmişlerdir. Nihayet Papalık yani dinî irade ile halk iradesini temsil eden krallar ve prensler arasında mücadele “millet”in iktidara hakim olmasıyla sonuçlanmıştır. 1789 Fransız İhtilali laiklik yolu ile bu başarıyı perçinlemiştir. Fransız İhtilali anti-klerikal (Kilise personeli) laikliği pozitivistliğe dönüştürerek dini karşısına almıştır. Ama demokrasi, yani halk ön plana geçmiştir ve devletin hakimi ve ana yöneticisi olarak kabul edilmiştir. Diğer yandan devlet (millet), milliyetçiliği (millet sevgisini) bir ideoloji yaparak halka aşlamıştır. Ama Fransız milliyetçiliğinin kökeni ne ırk, ne de din olmuş; sanat, edebiyat, ilim Fransız milliyetçiliğinin kaynağını oluşturmuştur. Bu arada Fransız İnkılabı eski rejimin direkleri olan Krallık, din erkanı ve aristokrasiyi ortadan kaldırmış ve onun yerine orta sınıfın ideolojisi olan hürriyet, eşitlik, kardeşlik (liberte, egalite, fraternite) adına milliyetçiliğin temeli yapmıştır. Fransız Devrimi bu üç prensiple milleti birleştirerek bir bütün yapmak amacını gütmektedir. Batı'da din ve toplum mücadelesi toplumun zaferiyle sonuçlanmıştır. Devlet, dinin hakimiyetinden kurtularak nihayet milletin emrine girmiştir. Din, laik bir kültür unsuru olarak milletin eski geleneksel kültürünü devam ettirmiştir. Fransa birçok bakımdan bizim modernleşmemize model olduğu için bu ülkede din ve millî kimlik ilişkilerini göz önünde bulundurmak gerek.

4. Doğu Roma-Bizans Hıristiyanlığında Din ve Millet İlişkileri

Batı Hıristiyanlığı serüvenine paralel olarak Doğu Hıristiyanlığı kendine mahsus bir yol izlemiştir, çünkü Ortodokslar gerçek Hıris-

tiyanlığı koruduklarına inanmışlardır. Hıristiyanlık Ortadoğu'da doğmuş ve burada kendi sosyal, tarihî koşullarına uygun olarak gelişmiştir. Ortadoğu (Suriye, Mısır, Irak, Anadolu) dünyanın en eski medeniyetlerine sahip olduğu gibi daha yakın çağın, yani Helen medeniyetinin, Büyük İskender'in ve Roma devletinin idari ve tarihî mirasını devam ettirmiştir. Bu miras birçok alanda ve bilhassa din ve düşünce alanlarında kökleri derinlere giden bir varlık gösterdiği gibi kendine mahsus bir Allah, din, insan, toplum ve devlet görüşü yaratmıştır. İki Hıristiyan dünyası arasında beliren farklar Roma imparatoru I. Konstantin (285-337) ile daha çok açığa çıkmıştır. Konstantin, Hıristiyanlığı kabul etmiş ve nihayet Bizantium'u (İstanbul'u) 324'te Roma İmparatorluğu'nun merkezi ilan etmiştir ve şehir onun ismini almıştır. Devlet merkezi olması sayesinde başlangıçta Roma'ya bağlı olan Bizans Kilisesi önem kazanarak kendini gerçek Hıristiyanlığın temsilcisi ve merkezi olarak görmüştür. Nihayet, I. Konstantin'in ölümü ile Roma İmparatorluğu iki oğlu Konstans ve II. Konstantine arasında bölünmüş ve sonunda Konstans Doğu'da hakim duruma geçmiştir. Böylece Doğu ve Batı Hıristiyanlığı arasında farklı din, devlet, otorite, millet vs. görüşlerinden kaynaklanan ayrılık gittikçe büyümüş ve nihayet Batı Roma İmparatorluğu'nun 5-6. yüzyıllarda çökmesiyle ayakta kalan tek Roma İmparatorluğu Bizans-Constantinople-İstanbul-merkezli Doğu olmuştur. Doğu-Batı'nın inanç farklarından doğan gerginlik ve çatışma devam etmiş ve nihayet 1054'te ayrılık karşılıklı aforoz sonunda kesinleşmiş ve bugüne kadar devam etmiştir. Bizans'ta İmparator, kilise üzerinde hakimiyetini artırarak Basileos sıfatıyla ona hakim olmuş ve kavmiyeti dine tabi kılarak her ikisini de din adına devlet ihtiyaçlarına göre düzenlemiştir.⁴ Batı Avrupa'da devlet ancak 12. yüzyıldan sonra, kral ve prensler idaresinde Papa'ya karşı toplumu (milleti) gücünün temeli yapmıştır. Etnik kimlik böylece daha serbest gelişme imkanları bulmuştur. Çok önemli olan bu konuları burada dile getirmekle amaç, Osmanlı'nın ve bugünkü Türkiye'nin millet ve milliyetçilik anlayışının, başta İslam olmak üzere, Bizans ve Batı'dan etkilendiğini belirtmektir.

Türkiye ve Türkler etnik kökenleri ne olursa olsun, toplum ve köken olarak birçok medeniyetten ve kültürden etkilenmişlerdir. Osmanlı, bu tarihî mirası İslam da dahil olmak üzere muhafaza ettiği gibi bu mirastan etkilenmiş, fakat kendine mahsus özellikleri olan bir Müslüman toplum yaratmış ve onu ancak 19. yüzyılın ikinci yarısında modern bir millete dönüştürme çabasına girmiştir. Türk olarak adlandırılan ve bugün Türkiye halkının büyük çoğunluğunun kabul ettiği bu kimlik, eski kimliklerin özünü (İslam, Orta Asya, Bizans, Batı) içine aldığı gibi bunların üstünde ve ötesinde yeni ve modern bir kimliktir. Türkiye’de eğitim ve siyasi rejimler, insanların beyinlerine yerleştirdikleri bilgiler, tabular ve değerlerle bu kadar geniş ve çok yönlü bir millet ve milliyetçilik anlayışını gereğiyle kabullenememiştir. Türkiye de, daha doğrusu Türkler de çok zengin tarihî ve kültürel bir mirasa sahip olduklarını bir gün anlayacaklar ve benim burada ifade ettiğim görüşleri çok daha ince ve ayrıntılı şekilde yazacaklardır. Yeter ki dünyaya ve başka fikirlere açık olsun ve özünün ve tarihinin ona hediye ettiği kültürünü ve kimliğini bir yana atmasın, unutmasın, yabancılaşmasın. Bir insanın ve toplumun temel kültüründen ve kimliğinden yabancılaşması bir millete son verecek bir felakettir.

5. Türkler ve Avrupa-Müslümanlık-Hıristiyanlık İlişkileri

Türklerin açık şekilde dünya siyasetine katılması 1071 Malazgirt Savaşı’yla olmuştur. Alp Arslan ordusunun İznik-İzmit’e kadar ilerlemesi, nihayet Bizans’ın Batı’dan yardım talep etmesiyle sonuçlanmıştır. Bunun sonunda 1095’te Alp Arslan’ın Kudüs’ü almasına tepki olarak başlayan Haçlı seferlerine karşı Selçuk Türkleri çarpışmış, ama Bizans’ın yıkılışını bizzat Batı hazırlamıştır. Sözde Bizans’ın yardımına gelecek olan IV. Haçlı Seferi (1204) İstanbul’u işgal etmiş, Bizans’ın (Doğu Roma) imparatorluğuna son vermiş ve ezici çoğunluğu Ortodoks olan halkı zorla Katolik yapmak istemiştir. Bizans sönük şekilde merkezleri İznik ve Trabzon olan

iki küçük devlet olarak yaşamını sürdürmüştür. Mihail VIII. Paleologus, 1261’den sonra Selçukluların (İzzeddin II. Keykavus) adamlarının yardımı ile Balkanlar’ı ele geçirip İstanbul’u tekrar merkez yapmayı başarmışsa da, Bizans eski gücünü ve etkisini elde edememiştir. Dolayısıyla Osmanlı bu parçalanmış ve iç dinamiğini kaybetmiş Bizans’la karşılaşmıştır. I. Murat zamanında Bizans topraklarının büyük bölümü Osmanlı’nın hakimiyetine girmiştir. Bizans Kilisesi imparatorun emrine girmiş ve dinî-Ortodoks Kilisesi, siyasi-askerî pazarlıklara konu olmuştur. Batı ve bilhassa Papalık, Türklere (Osmanlı’ya) karşı Bizans’a yardım etmek karşılığında İstanbul Patrikhanesi’nin Papalığın emrine girmesini şart koşmuştur. Bizans imparatorlarının bazıları (son imparator dahil) Katolikliği kabul etmelerine karşılık Ortodoks Hıristiyan halkın çoğunluğu -papazlar da dahil- kendilerine dinî serbestlik getirecek ve Batı feodallerinin hakimiyetine son verecek olan Müslüman Türklerin hakimiyetini tercih etmişlerdir. Nihayet 1453 yılında Fatih Sultan Mehmet’in İstanbul’u fethetmesiyle Bizans -Doğu Roma imparatorluğu- kesinlikle sona ermiş ve Hıristiyan Ortodoks halk, otonom bir kurul haline getirilen Patrikhane’nin nezaret ve idaresinde din, dil, kültür, eğitim, milliyet alanlarında tamamiyle serbest kalarak gelişmiş ve yeni kimlikler üretmiştir. Diğer bir deyişle, Fatih Sultan Mehmet millet sisteminin kurucusudur. Bu amaçla anayasa gücünde Kanunnameler çıkarmış ve devleti bir çeşit imparatorluğa çevirmiştir. Bir bakıma devamlılığı, diğer bakıma yeni bir imparatorluk fikrini ifade eden Fatih, Orta Asya kökenli “han”, devamlılığı ifade eden Roma’nın Caesar (Kaiser, kral) ve İslam’ın (Sultan-padişah) unvanlarını alarak kendini “Nizam-ı Alem” kurucusu ilan etmiştir. O zamana kadar ayrı alanlara sahip din ve devlet ikiliği devletin hâkimiyetiyle sonuçlanmıştır. Bizans’ın uyguladığı sistemi Fatih yeni bir şekilde böyle canlandırmıştır. Tüm bunlar Fatih’in kurduğu sistemi anlatan ve destekleyen Tursun Beg tarafından *Tarih-i Ebul Feth* kitabında çok iyi anlatılmıştır.⁵ I. Selim’in 1517’de halifelik unvanını alması, din-devlet ilişkilerini değiştirmemiş, ama Osmanlı’yı İslam’ın koruyucusu yapmıştır. Bu

durum Birinci Dünya Savaşı’nın sonuna yani Osmanlı Devleti’nin dağılmasına kadar devam etmiştir.

Şimdiye kadar yazdıklarımızı okuyanlar haklı olarak şu soruyu sorabilirler: Neden son dönem millet ve milliyetçilik konularını inceleyen bir kitapta bu kadar eskilere giderek ciltlere sığmayacak konuları ele almaya gerek görülmüştür? Kısa cevap: Doğu Roma (Bizans) ve Türkler arasında millet ve din, din-devlet ilişkileri arasında bir devamlılık ve bir dereceye kadar ahenklik (uyumsa) vardır ki bu da Osmanlı Hıristiyanlarının Batı etnik milliyetçiliğini model olarak almalarına kadar devam etmiştir.⁶

Osmanlı’daki millet kavramının hem dini hem toplumu kapsadığını daha evvel belirttik. Osmanlı, Ortodokslara millet statüsü verirken onların dinlerini esas tutmuş ve onların toplumsal yönü sayılan dil, kültür, etnik kimlik haklarını kendi ölçüleri içinde düzenlemek hakkını onların dinî makamlarına bırakmıştır.⁷ Osmanlı birçok bakımdan geçmiş yılların milliyet tecrübelerini değerlendirmesini bilmiştir. Bizans’ın ilk dönemlerinde, yani altıncı ve yedinci yüzyıllarda, Balkanlar’a Bulgarların, Slavların ve Latinler gibi farklı kavimlerin gelmesiyle bir çeşit kavimcilik ortaya çıkmış ve bu durum Bizans (Doğu Roma) Devleti’nin yıkılmasına kadar sürmüştür. Bizans bu kavimlere Ortodoksluğu kabul ettirerek hakim güç olmak istemiştir. Balkanlar’ın ve 1453’te İstanbul’un fethi, (Rusya dışında) Ortodoks Hıristiyanları Osmanlı idaresi altına sokmuş ve onlara İslam’ın klasik millet ve toplum anlayışını uygulamıştır. Merkezi Ohrida’da bulunan Bulgar ve Pec’teki Sırp ana millî kiliseleri Osmanlı fethi ile kapatılmışsa da, halk ayakta kalan yerli kiliselerin de ayin dili olan Slovakçayı kullanmakta devam etmiştir.

18. ve bilhassa 19. yüzyıllarda kapitalizmin etkisiyle Osmanlı Hıristiyanları arasından yükselen orta sınıf ve onun yetiştirdiği aydınlar, Batı’nın siyasi millet ve milliyetçilik kavramlarını benimseyerek kendi toplumlarını Batı anlamıyla millet olarak görmeye başlamışlardır. Rusya’nın 1850’lerden sonra yürüttüğü Panslavizm, ki bu bir çeşit Slav milliyetçiliğidir, helenizmle çatışmayarak Slav

etnik bilincini Bulgarlar ve Sırpalar arasında güçlendirmiştir. Rusya Ortodoksluk ortak bağlarını vurgulayarak yani dine ağırlık vererek Osmanlı'ya karşı bir Ortodoks Hıristiyan cephesi yaratabilmiştir. Ama Osmanlı topraklarında oluşan milletler -Hıristiyan ya da Müslüman olsun- Batı milletlerinden farklı idiler çünkü onların din ve kimlik anlayışları çok değişikti (Milliyetçilik üzerinde çok eser vermiş Ernest Gellner'in katıldığı toplantıda Baltık'tan Adriyatik Denizi'ne giden çizginin batısında ve doğusunda kalan ülkelerin millet ve milliyetçilik anlayışları çok farklı olduğu dile getirilmiştir. Ayrıca Gellner, Türklerin modernizminin Osmanlı ve Kuran kökenli olduğunu belirttiikten sonra Türkiye'nin bilinçli olmadan önce Osmanlı ve İslam kimliğinin karışımına benzer şekilde Kemalist Cumhuriyetçiliği ve Şehir İslamı'nı birbirine kaynaştırmaktadır. İyi bir Müslüman ve iyi bir vatandaş olmak yine bir arada yaşayabilecek. Birincisi "civic" yani toplumsal, diğeri siyasi "aggressive" şeklinde adlandırılmıştır. Bu görüş yanlıştır, çünkü Doğu'da din ancak Batı milliyetçiliğini model aldıktan sonra siyasilenmiştir).

6. Millet, Tarih ve İletişimin Gelişmesi

Toplumlar kendi kolektif hatıralarına dayanarak efsanevi şekilde olsa da geçmişleri ve kimlikleri hakkında bir fikre sahiptirler ve bu bilgiler kuşaktan kuşağa geçer. Modern zamanda eğitim, iletişim ve bilhassa baskı harflerin ortaya çıkmasıyla bu kolektif hatıralar daha düzgün hale sokularak büyük önem kazanmışlardır. Böylece okuma-yazma bilenlerin yani kalem erbabının sayısı artmış ve bunlar kral ve sultanların emrine girerek onların istediği şekilde tarih ve diğer bilim alanlarında yazılar yazmışlardır. Sermaye birikimi, devletin güven ve düzenli bir idare sistemi kurması entelektüel üretimi artırmış ve entelektüelleri devletin emrinde çalışacak bir sınıf durumuna getirmiştir. Bunun en güzel örneği Osmanlı Devleti'dir. 15. yüzyılda sağlam temeller üzerine oturan devlet, sultanların hayatını ve yaptıklarını anlatan vakanüvisler, düşünürler, yazarlar yetiştirmiştir. *Kalem erbabı* olarak bilinen bu sınıf "askeri" yani idare eden ana gruba dahildir. Avrupa'da olsun,

Osmanlı'da olsun, entelektüel sınıfın üretimi zamanla millete mal edilecek ve onun ilim-sanat kabiliyetlerinin delili olarak gösterilecektir. Halen okunması ve değerlendirilmesi beklenen yüzbinden fazla Osmanlı telif eseri arşivlerde yatmaktadır. İşte bu eserler ilk kültürel Türkçülük kaynağı olmuşlardır. Kültürel Türkçülüğün öncülerinden sayılan Bursalı Mehmet Tahir, 19. yüzyılın sonlarına doğru *İkdam* gazetesinde bu eserler hakkında ilk bilgileri vermiş ve sonra hepsini daha da genişleterek bir kitap halinde yayınlamıştır. Kitabın ismi *Türklerin Ullum ve Fünuna Hizmetleri'* dir (1912) ki bu başlık millî bilincin ifadesidir. Bursalı Tahir, Türk Derneği'nde çalışmış, *Türk Yurdu* dergisinde birçok yazı yazmıştır. Kısacası Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren milletin toplumsal yönü ve tarihi hakkında somut bilgiler halka yayılmaya başlamıştır. Bu bilgilerin ana amacı Osmanlı Devleti'nde Türklerle özdeşleşen birçok eserin bulunduğu ve Türklerin altıyüz yıl evvel kurdukları devlete sahip çıkmaları gerektiğini anlatmalarıdır.

Fransa'da 18. yüzyılın sonunda millî devletin kurulmasıyla tarih; prenslerin, kralların başarılarını, eserlerini anlatan bir araç olmaktan çıkmış ve belirli bir milleti yücelten bilgilerin ana kaynağı, aracı olmuştur. Devleti kendi ideolojisi ve gelecekteki siyasi amaçlarına uygun tanımlayan tarihî olaylar özenle seçilmiş, icabında saptırılmış ve bu haliyle okuyuculara sunulmuş, okullardaki ders kitaplarına konu yapılmıştır. Burada anormal bir şey yok. Millî devletini kuran her millet kendisini numunelik, gurur verici olarak göstermiştir. Modern millî tarih okulunun yaratıcıları arasında olan Fransa (ki Paris etrafında oluşan bir prensliğin etrafındaki toprakları fethetmesiyle oluşmuştur) kendini, yüce Batı medeniyetinin kaynağı olarak gösterdiği gibi, bu medeniyeti ve kendi dilini ve kültürünü Afrika ve Asya ülkelerine yaymaktan geri kalmamıştır. Fransa'nın *mission civilatrice* (medenileştirmek misyonu); siyasi, ekonomik emperyalizmden başka bir şey değildir. Ama aynı Fransa eski tarihî yaklaşımı kökünden değiştiren Fernand Braudel'i (1902-85) de yetiştirmiştir. Braudel çok yönlü tarih görüşü ile Osmanlı tarihi hakkında da sağlam görüşler ileri sürdüğü gibi birçok Türk

tarihçisini de -bu yazar da dahil- etkilemiştir (Braudel uzun süre Cezayir’de öğretmenlik yapmış, İslam dünyasını ve Osmanlı’yı yerinde tanımış bir yazardır). Ama Braudel bir istisnadır.

Balkanlar’da Batı’nın yeni millet anlayışı ve milliyetçilik kavramları, 18. ve bilhassa 19. yüzyılda ortaya çıkmaya başlayınca, gayrimüslim entelektüeller kendi geçmişlerini keşfetmeye koyulmuşlardır. Yunan milliyetçiliğinin babası sayılan İzmirli A. Corais gittiği Batı’da okuduğu eski Helen yazılarının kendi halkının konuştuğu dile çok yakın olduğundan hareketle Rumların eski Helen medeniyetinin mirasçıları olduğuna hükmetmiş ve eski kültürü canlandırmak çabalarına girişmiştir. Kısacası Hıristiyan milliyetçileri yüzyıllar boyunca birikmiş tarihî yazılarını seçerek, 18. yüzyılda doğmaya başlayan Batı milletlerinin tarih yazılarını örnek alarak, kendi tarihlerini ona göre yazmaya koyulmuşlardır. Her ne kadar bugün dünyada mevcut millî devletlerin ezici çoğunluğu yeni ekonomik, sosyal ve siyasi koşulların etkisi ile 18. yüzyıl sonlarında doğmaya başlamışsa da yazılan millî tarihleri, onların kökenlerini yüzlerce, hatta binlerce seneler evvelinde aramıştır. Şüphesiz bu milletlerin kökenleri kavim, aşiret, krallık veya başka isim altında çok eskilere gitmektedir; fakat o eski dönemlerdeki kimlikleri, bilinçleri vs. millî değil, içinde buldukları imparatorluk (en eski ve yaygın siyasi örgüt), dinî cemaat veya başka ölçülere göre tayin edilmekte idi. 18. ve 19. yüzyılda yazılan tarihler ise geçmiş de millî tarihin bir parçası hatta başlangıcı yaparak millileştirmiş, tarihi düz bir çizgi haline getirmiştir.

Gerçi 18. ve 19. yüzyıllardan evvel “millî” denebilecek bazı yazılar yazılmışsa da bunların kimlik ve milliyetçilik bakımından etkileri olmamış veya çok sınırlı kalmıştır. Ancak sonradan, “millî” tarih yazmayı devlet eline aldıktan veya devlet emrinde çalışan “millî tarihçiler” ortaya çıktıktan sonra, yani “millî uyanış”ın bir yerden başlatılması gereği duyulduktan sonra bu gibi tarih yazıları önem kazanmıştır. Örneğin Bulgar milliyetçileri ilk “millî uyanış” çağrısının Hilendar Manastırı’nda rahip-papaz olan Paisii’nin 18. yüzyılın ikinci yarısında yazdığı *Bulgar Tarihi* kitabı olduğunu

iddia ederler. Hakiki gerçek şöyledir: Paisii’ nin kitabı uzun zaman (60-70 yıl) manastırda bilinmeden kalmıştır. Kitabı birkaç “milliyetçi” tarafından 1830’larda yayınlanmış fakat okuyucu bulamamıştır. Paisii ancak 1870’lerden sonra, yani Bulgar milliyetçileri başkaldırdıktan ve millî devlet kurulmaya başladıktan sonra “millî uyanış”ın babası olarak meşhur olmuştur. Burada bir soru akla gelir: Neden Osmanlı gayrimüslimleri arasında milliyetçilik 19. yüzyılın son elli yılında ortaya çıkmıştır? Bunun ana nedeni, 19. yüzyılda Osmanlı’ya kapitalizmin girmesiyle yeni bir orta sınıfın ilk kez gayrimüslimler arasında ortaya çıkmasıdır. Osmanlı’da yeni orta sınıf ilk kez gayrimüslimler arasında oluşmuş ve sonra bilhassa Sultan Abdülhamid zamanında Müslümanlar arasında gelişmiştir (Orta sınıflar hakkında etraflı bilgiler gazete yazılarımızda çıkmıştır. İleride toplu olarak yayınlanacaktır). Müslüman orta sınıflar Batı’nın teknolojisini, sanayisini, liberal ekonomisini almaya yatkın olmalarına karşılık din, geleneksel sosyal değerler ve kültür açısından bakılırsa kendi kimliklerini korumaya çalışmışlardır. Ama bu arada din yalnız ahirete hazırlık fonksiyonunu genişleterek yeni tip milletin kimliğinin bir parçası olmuştur. Dindar olmadan (Müslüman) Türk olmak mümkün olduğu kadar, Müslüman kalarak modernleşmek de mümkün oluyor.

7. Millet, Milliyet ve Din

Din, bilinen tarih boyunca tüm toplumların kimliklerini, Müslüman veya gayrimüslim, köklü bir şekilde etkilemiştir. Daha evvel belirttiğimiz gibi ilahi dinlerin “öteki”leri, kendi camiasının dışında kalan tüm kişilerdir. 19. yüzyılda dinin “öteki”si, siyasi “öteki”ye dönüşmüştür. Bu durum Osmanlı’da milliyetçiliğin ana özelliğini oluşturmuştur.

1856 Islahat Fermanı ile Batı, Osmanlı Devleti’ne “eşit vatandaşlık” esasını kabul ettirerek dörtyüz sene Osmanlı Devleti’nin temeli olan cemaat yani millet sistemine 1862-5 yılları arasında son vermiştir. Evet, bu tarihlerden sonra Osmanlı Devleti’nin temeli sayılan “millet”in yerini etnik kavim almıştır. Batılı misyo-

nerler Osmanlı Ortodoks Hıristiyanlarını Katolik veya Protestan yapmak için büyük hamleler sarf etmişlerdir. Böylece eskiden tek bir bütün olan Ermeni ve Helen-Rum Ortodoks milletleri Katolik ve Protestan şeklinde bölünmüşlerse de Ortodokslar yine çoğunlukta kalmışlardır. Misyonerlerin Müslümanları Hıristiyanlaştırma çabası Abdülhamid'in gayretiyle sınırlı kalmıştır. Fakat Batı'nın bu çabaları ve Batı'da gördükleri eğitim nedeniyle Osmanlı Hıristiyan entelektüelleri medeniyet, milliyet ve milliyetçilik hakkında yeni görüşler edinmişlerdir. Açıkça söylenmemesine rağmen 19. yüzyılda Batı, Hıristiyanlığı bir tek medeniyet olarak göstermiş ve Osmanlı Ortodoks Hıristiyanlarını da bu medeniyetin bir parçası saymıştır. Aynı zamanda Batı'da yazılan kitaplar, gazeteler Osmanlı'yı (Türkleri) barbar, zorla Balkan Hıristiyanlarını haki-miyeti altında tutan zalim bir idare olarak tasvir etmiştir. Osmanlı idaresinin zaafı ve toplumunun fakirliği nihayet dine mal edilerek İslam mahkum edilmiştir. Aynı zamanda Batılı hükümetler -Protestanlar ve Katolikler- Doğu'da hakim Ortodoksluğu da küçümsemiş ve onu "gerçek din yolundan" sapmış bir inanç olarak göstermişlerdir. Neticede Osmanlı gayrimüslim entelektüelleri bir yandan milletçe kendilerini hem Osmanlı'nın hem İslam'ın mağduru olarak görüyor, diğer yandan Hıristiyanlık nedeniyle kendilerini Batı'nın bir parçası ve binaenaleyh onun medeniyetini hak etmiş, ona yetkin bir halk sayıyorlardı. Bu hava içinde Osmanlı Hıristiyanları millî haklarını istemeye ve milliyetlerini ilan etmeye hazırlardı. Fakat Ortodoks Hıristiyanların parlak hayalleri gerçekleşmeyecekti. Onlar Osmanlı idaresinde dinsel ve kültürel bakımdan tamamiyle özgür yaşadıkları gibi eski dinsel, kavimsel ve kültürel benliklerini korudukları için ayrı bir "millî kimlik"e sahip olmuşlardı. Avrupalı olmak isteyen ve kendilerini üstün "Avrupalı" sayan Hıristiyan elitlerin karşısında kendi geleneksel dinî kimliklerini ve kişiliklerini korumuş ve öylece "millileşmiş", özüne uygun gelişmiş halk kitleleri vardı. Hıristiyan halkın "öz" bildiği nesne daha evvel işaret ettiğimiz gibi Bizans yadigarı din-kavim birleşmesinden oluşan kimlikti. Ama Osmanlı zamanında

Roma, Bizans-Osmanlı ruhunu muhafaza ederek gelişen bu kimlik kendine mahsus olan özelliklere sahipti. Bu kimliğin ana özelliği din ile milliyetin birbiriyle kaynaşmış olmasıdır. Gerçekten, klasik Osmanlı devleti dinî cemaat sayesinde din ile milliyeti birbirinden ayrılmaz hale sokmuştur. Osmanlı Ortodokslarının 19. yüzyılda millet olarak hak iddia etmeleri ve sonra millî etnik-Bulgar, Sırp vs. devletlerini kurmaları yine din yolu ile olmuştur. Sırplar (1834), Bulgarlar (1870) millî kiliselerini kurduktan sonra milliyetçilikleri hız kazanmıştır. Osmanlı idaresinde yaşamış her Ortodoks grubun kendi “millî” kilisesi vardır. Batı’da modern millet, dil ve etnik kimlik üzerine kurulmuş siyasi bir varlık olarak ortaya çıkmasına karşılık; Osmanlı’da milliyet, din ve etnik kimliğin karışımından oluşan kendine has bir kimlik şeklinde doğmuştur. 19. yüzyılda Hıristiyanlar arasında etnik kimlik öncülük kazanmışsa da dinî kimlik özünü kaybetmemiştir, tam tersine “millileşerek” güçlenmiştir. Gayrimüslim Ortodokslarda etnik özellikler (dil, adet, vs.) ağır basmasına karşılık, Müslümanlarda din daha etkili olmuş ve millet, modern görünümüne rağmen cemaat özelliklerini korumuştur. Osmanlı idaresinin Müslümanlar arasında etnik ve dilsel farklılıklarını tanımaması, Müslümanların aynı hukuk sistemini ve aile yapısını paylaşmaları ve bilhassa 17. yüzyıldan başlayarak devletle daha yakından özdeşleşmeleri, Osmanlı Müslümanları ve gayrimüslimler arasında farklı milliyet anlayışlarına yol açmıştır.

Gayrimüslimlerin milletin etnik ve dilsel özelliklerini ön plana çıkarmalarına karşılık, Müslümanlar arasında dinden kaynaklanan cemaat ruhu daha ağır basmıştır. Ortaya çıkan Müslüman milleti -yani Osmanlı Müslümanlarının tümünü- içine alan siyasi yapı; dil, kavim ve soy özelliklerine de yer vermekle beraber, bu millî özellikler dinin yarattığı dayanışma ve ortaklık duygusuna dayanmakta idi. Tekrar edelim. Eskiden klasik Osmanlı döneminde devlet İslami görünüşüne rağmen din ve dil konusunda bitaraf kalmışken, 19. yüzyıl ve bilhassa 1860’lardan, yani Osmanlılığın ilanından sonra gittikçe daha çok Müslümanlarla özdeşleşmiştir. Aynı zamanda devlet otoritesini genişleterek -eğitimi kontrol

altına alarak- toplumsal özelliklere (ortak hukuk, dil, vs.) ağırlık vermeye başlamış, fakat dinin yarattığı birlik, ortaklık duygusunu zayıflatmamıştır.

Osmanlı Müslümanları millet, milliyet ve nihayet milliyetçilik konularında Balkan gayrimüslimlerinin etnik milliyetçiliğinden etkilenmelerine rağmen aslen kendi toplum koşulları, tarih ve kültürleri nedeniyle farklı bir milliyet anlayışı geliştirmişlerdir. Bu anlayışı etkileyen gelişmeler arasında ihya olarak bilinen hareketlerin payı büyüktür. İslam’da ihya (dirilme, tekrardan yapılanma) dönemi cemaatin toplumsal yönlerini vurgulamakla başlamıştır. Kuzey ve Doğu Asya Müslümanları, yani Orta Asya ve Hindistan önde olmak üzere, cemaatin toplumsal yönlerine gereken önemi vermişler ve din anlayışının toplumun değişmesiyle ve idaresiyle bağdaşması gerektiğini uzun uzadıya anlatmışlardır. Kuzeydoğu Asya ve Osmanlı’da çok etkili olan Nakşibendilik, daha 15. yüzyılda toplumun maddi ve manevi durumu ile yakından ilgilenmiştir. Hint Sirhindi (1563-1624), Türkiye’de İmam Rabbani olarak bilinir, kurduğu Müceddidiyye ile bu düşünceye yeni hız vermiştir. 19. yüzyılda Şeyh Halit (ö. 1827), Şam’da Halidiyye hareketi ile dinin toplumsalcılığını vurgulayarak Nakşibendiliği adeta millî bir Müslüman hareketi haline getirmiştir. Mekke’de bir süre oturan fakat orada hakim görüşleri beğenmeyen Şeyh Halit Hindistan’a gitmiş ve İslam hukukunda yeni görüş sahibi olarak Osmanlı ülkesine dönmüştür. Onun görüşleri Ziyaeddin Gümüşhanevi, Said Nursi gibi Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyeti’nde dinî düşüncüyü yeni bir seviyeye çıkaran birçok kimseyi etkilemiştir. Bu hareketler sonunda toplum ve din tekrar bir araya gelme yolunu tutmuştur. Ama Müslim-gayrimüslim farklarını istemeyerek vurgulayan ve millî kimliklerin ön plana çıkışını sağlayan en büyük amil şüphesiz ki Osmanlılık olmuştur. Osmanlılığın bu yan etkisi hemen hiç kimse tarafından belirtilmediği için tekrar dile getirmekte yarar vardır.

Osmanlılık tüm tebaayı din, dil vs. farkı gözetmeksizin eşit ortak vatandaşlık etrafında birleştirmeyi amaçlıyordu. Osmanlılık, 1856 Islahat Fermanı ve bilhassa 1864 Vatandaşlık Kanunu

ile yürürlüğe girmiştir. Eşit vatandaşlık, klasik Osmanlı devlet-toplum ilişkilerini kökünden değiştirmek gücünde idi. Cemaat üzerine kurulmuş, Osmanlı Devleti’nin temel yapısını kişi (fert) üzerine bina eden Osmanlılık tüm toplumun yapısını, kimliğini, düşüncesini kökünden sarsmıştır. Kişi bilinçlenmiş ve toplum içinde yerini, geleceğini, din, dil, kültür, sosyal mevki açısından değerlendirmeye başlamıştır. Artık kişi, kul olarak kendini somut bir padişaha şahsen bağlı görmekten çıkmış, vatandaş sıfatıyla devlete soyut birçok hak ve ödev (ve beklentiler) ile bağlanmıştır (Abdülmecit zamanında bu konuları inceleyen bir âlimler meclisi fert üzerine bina edilecek bir devletin klasik Osmanlı yapısını değiştireceğini öne sürmüştü de devlet idarecileri seneler süren bir tereddütten sonra meclisin görüşlerini reddetmiştir). Kısacası, kişileşme (ferdiyetçilik) Müslüman’ın Müslümanlığına, Hıristiyan’ın Hıristiyanlığına, Yahudi’nin Yahudiliğine yeni bir gözle bakarak kişisel kimliğine ve cemaatine daha sıkı bağlanmasını sağlamıştır. Gerçekten kişinin bilinçlenmesi dil, din, kavim, soy gibi özellikleri, davranışı düşünmeyi ve sosyalleşmeyi etkileyen aktif güçler haline sokmuştur.

Böylece farklı özelliklere sahip Anadolu ve Rumeli Müslümanları kendilerini daha “Osmanlı” (Türk) ve daha büyük bir bütünün (milletin) parçası olarak görmeye başlamışlardır. Arapça konuşan bölgeler Osmanlılaşmamış ve Araplar din birliğine rağmen Türklere farklı ve üstün (kavm-i necip) olduklarını daha açık şekilde ifade etmişlerdir.

İşte bu kişisel bilinçlenme Osmanlı Devleti’nin son elli yılında birbiriyle çelişki halindeki iki akıma sahne olmuştur. Bir tarafta uzun yüzyıllar boyunca bir yana itilen Osmanlı Devleti’nin kavimsel “Türk” özellikleri ön plana çıkmaya başlamış, diğer yandan idareciler devletin bütünlüğünü korumak ve Arapların ayrılmasını önlemek için devletin dinî özelliklerini (bilhassa II. Abdülhamid döneminde) alabildiğine vurgulamışlardır. Buna rağmen alttan gelen itici bir güç, Müslüman toplumun “Türkleşmesi”ni

kuvvetlendirmekte devam etmiştir. Kavimsel millî (Türk) bilinci devlet elitleri ve okumuşlar arasında doğmuş ve sonra topluma yayılmıştır. Bütün Osmanlı döneminde olduğu gibi modernleşme döneminde de bir kişinin idareci sınıfa dahil olması onun kimliğini tayin etmekte idi. Dil, idareci sınıfın belirleyici özelliği olmakta devam etmiştir. Sultan Abdülhamid döneminde, bilhassa 1880' den sonra okulların artması, birçok gazete ve derginin yayınlanması, Batı kitaplarının Türkçeye çevrilmeleri, bürokrasinin genişlemesi Türkçeyi şehirlerde halkın ana iletişim aracı yapmıştır. Türkçe kamu dili olmanın ötesinde yeni toplumun dili olma yolunu tutmuştur. Zaten 1876 Anayasası Türkçeyi resmî dil olarak kabul etmiştir. Şüphesiz ki Türkçenin yayılmasında toplumun yeni kimliğinin ruhunu en iyi ifade eden yeni Türk Edebiyatı olmuştur ki bu konuyu *Toplum ve Edebiyat* kitabımızda ele aldık. Böylece kültürel Türkçülük hızlanmış, kökleşmiştir, fakat bu Türkçülük 1920'lere kadar Osmanlı toplumunun koşullarına ve ruhuna uygun olmuştur. Nasıl değiştiğini ise sonra ele alacağız.

Müslümanlar arasında cemaatin (ümmetin) modern millet şekline dönüşmesi, etnik kimliğin, milliyetçiliğin (İslam birliğine inanan Mehmet Akif gibi yazar ve düşünörlere rağmen) içine girmesi siyasi ve toplumsal tepkilere neden olmuştur. Demokrasinin yokluğu, yani halkın düşüncesini ve duygularını ifade edememesi, idarecilerin bu gelişmeleri kendi duygularına ve görüşlerine göre yönlendirmelerine yol açmıştır. İdarecilerin Batı'nın iki yüz seneden beri yarattığı millî devletleri model olarak almaları doğaldır, çünkü medeniyetin Batı'da oluştuğu ve oradan geldiği düşüncesi son dönem Osmanlı okumuşları arasında yaygındı. Batı'nın "millet"ini model alan bir idarenin, Batı'nın soy, tarih, kültür, "millet" ve milliyet anlayışlarını da alması doğaldır. Ama sonunda bu Batı modelinin Osmanlı'dan -İslam'dan- türeyen millet anlayışıyla çatışması mukadderdi. Gökalp bu konuya "*Üç Cereyan*" makalesinde değinmiş, fakat cevabını -Osmanlı geçmişini bir yana bıraktığı için- yanlış vermiştir.